

TÜRK SİYASAL HAYATINDA DEVLET VE HİKMET-İ HÜKÜMET GELENEĞİ

Yavuz ÇİLLİLER

İstanbul Gelişim Üniversitesi, İİSBF, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü,
ycilliler@gelisim.edu.tr

Özet

Geçmişten günümüze kadar meşru temellerini yeniden üreterek varlığını devam ettiren “Devlet” olgusu, egemen olduğu toplumun tahayyülünde edindiği yer ve onunla ilişkisi bağlamında değişen oranlarda toplumsal hayata etki etmektedir. Türk Siyasal Hayatında toplumsal varoluş ile eşdeğer görülen devlet ise diğer toplumlardaki muadillerine göre ayrıcalıklı bir konuma sahiptir. Devlet-toplum ilişkisinde; devletin bireyleri, toplumsal formasyonları -aile, aşiret, etnisite, millet...- ve kültürel inşaları -din, inanç...- önem açısından öncelediği hikmet-i hükümet geleneği, bugüne aktarılan siyasi ve aynı zamanda da toplumsal bir birikimdir.

Bu çalışmanın amacı; günümüze kadar farklı taşıyıcı entelijensiyalar tekelinde fonksiyonel olan “hikmet-i hükümet” geleneğinin, Türk Siyasal Hayatındaki kökenlerini, takip ettiği paterni ve mevcut yerini açıklamaktır. Devlet-toplum ilişkisi çerçevesinde yapılan inceleme sonucunda; hikmet-i hükümet geleneğinin ilk Türk devletlerinden itibaren varlığını devam ettirdiği, Cumhuriyet’in kuruluşu ile birlikte geçici bir tedbir kapsamında benimsenmesine rağmen direnç gösterdiği ve konum değiştirmek suretiyle Türk Siyasal Hayatına yön veren bir süreklilik haline geldiği değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türk Siyasal Hayatı, Devlet, Hikmet-i Hükümet, Aşkın Devlet.

THE STATE AND RAISON D’ETAT TRADITION IN TURKISH POLITICAL LIFE

Abstract:

“The state” phenomenon surviving from past to present by reproducing its legitimacy bases effects social life in varying degrees in the context of its relation with community under the rule and its position in the community’s perception. The state in Turkish political life where it is deemed equivalent to a social existence has a privileged position compared to its counterparts in other societies. “The raison d’etat” tradition, where the state in the state-society relation prioritize individuals, social formations -family, tribe, ethnicity, nation...- and cultural structures -religion, faith...- in terms of importance, is a political and social accumulation transferred to present day.

The aim of this study is to explain the roots, patterns being traced and current position of “the raison d’etat” tradition functioning under the monopoly of different carrying-intelligentsia in Turkish political life until today. It is assessed in the conclusion of investigation carried out in the framework of the state-society relation, that “the raison d’etat” tradition survived since early Turkish states, resisted and became a continuity directing Turkish political life by relocating though it was considered to be a provisional measure with the establishment of the Republic.

Keywords: Turkish Political Life, State, Raison d’etat, Transcendental State.

Giriş

Kuruluşunun üstünden henüz yüzyıla yakın bir zaman geçen Türkiye Cumhuriyeti Devleti genç bir Cumhuriyet olmasına rağmen, uzun bir geçmişe dayanan devlet geleneği birikimi üzerine inşa edilmiştir. Günümüzde yeryüzünde var olduğu ifade edilen 6000 kadar etnik topluluğun, yaklaşık 200 devletin sınırları içerisinde yaşadığı ifade edilmektedir, yani bu toplumsal formasyonların sadece yüzde 3-4'ünün bir devleti mevcuttur. Buna karşın bugün muhtelif devletlere sahip Türk topluluklarının varlığı bir yana, tarihi veriler dikkate alındığında, Türk toplumunun geçmişten günümüze varlığını mutlaka bir devlet kurarak sürdürmüş olması, Türk Siyasal Hayatında “devlet”in diğer topluluklara nazaran oldukça ayrıcalıklı bir yer işgal ettiğini göstermesi açısından önemlidir.

Konuyla ilgili yapılmış pek çok çalışma olmakla birlikte; çalışmaların bir kısmında devletin nitelikleri -dini motifleri, sınıf yapısının olmayışı, adaleti, geleneklere bağlılığı- merkeze alınmış, bir kısmında da Türk siyasal hayatında devletin yeri, Selçuklu ve Osmanlı dönemleri ile sınırlı olarak incelenmiştir. Selçuklu dönemi öncesine ait kaynakların azlığı bu konuda önemli nedenlerden biri iken, bazı akademisyenlerce, anılan dönemlerde kurulan Türk devletlerinin devlet niteliği taşımadıkları da ifade edilerek kasıtlı olarak Selçuklu öncesi kaynaklar göz ardı edilmiştir. Gerekçe olarak da, devletin şahıslar ile kaim olmayan bir sürekliliğe sahip tüzel kişilik olduğu, Selçuklu ve Osmanlı öncesinde ise ülkenin “hakan”ın özel mülkü olması nedeniyle bir devlet geleneğinden bahsedilemeyeceği öne sürülmekte, “Türk Devlet Geleneği” tezleri kurgu olarak görülmektedir. Bu bakış açısı karşılaştırmalı metod ile analizden mahrum, anakronik bir önermedir ve doğrulanabilirliği “devlet” kavramının ileri sürülen tanımı ile sınırlıdır. Ancak “devlet” kavramı diğer birçok kavram gibi başlangıçtan günümüze değişen, dinamik bir olguyu işaret etmektedir. Ayrıca “konar göçer devlet”in devletliğinin teori açısından eleştirilebilirliği ile herhangi bir kültürde iktidar-toplum ilişkilerinin niteliğinin sürekliliği arasında kaçınılmaz bir bağ olduğunu iddia etmek de mümkün değildir.

Bu nedenle bu incelemede; öncelikle “devlet” kavramından ne anlaşılması gerektiği ve modern öncesi devletlerin tarih sahnesine çıkışlarından günümüz modern devletlerine kadar bu kavrama yüklenen anlamın tarihsel olarak nasıl değiştiği tartışılacak, akabinde devlet niteliklerine haiz olduğu değerlendirilen ilk Türk devletlerinden itibaren Türk Siyasal Hayatında devletin hem toplum hem de bizzat devlet bürokrasisi tarafından algılanış biçimi ve konumlandırılışı üzerinde durulacaktır. İktidar toplum ilişkilerinin niteliği bağlamında; devlet menfaatlerinin tüm çıkar türlerinin önünde olduğu “hikmet-i hükümet” anlayışının Türk Siyasal Hayatındaki sürekliliği vurgulanacaktır.

Hikmet-i hükümet geleneği, konuyla ilgili bazı çalışmalarda “aşkın -transcendental- devlet” olarak kavramsallaştırılmış ve “araçsal -instrumental-

devlet" ile dikotomik analiz çerçevesi olarak birlikte kullanılmıştır.¹ Her ne şekilde kavramsallaştırılmış olur ise olsun, bu fenomenden kastedilen, devletin önem açısından toplumu ve bireyi öncelemesidir. Bu çalışmada, faydalanılan kaynakçalardaki eş anlamlı kavramların orijinal kullanımları tercih edilecektir. Ancak, özellikle hukuk bilimi ile ilgili bazı çalışmalarda (Bakınız Sancar, 2004; Aliefendioğlu, 2001) hikmet-i hükümet kavramı, devletin menfaatleri için girişilebilecek hukuk dışı teşebbüsleri nitelemek için ve "hukuk devleti" veya "hukukun üstünlüğü" kavramının zıddı olarak da kullanılmaktadır. Kavramın bu yönü çalışma kapsamına dâhil edilmemiştir.

1. "Devlet" Kavramı Üzerine

Okandan (1959: 7), devletlerin menşeiini incelediği eserinde²; zaman içerisinde aile, kabile, aşiret, tribü, köy, kasaba, komün olarak şekillenen topluluk formlarının "devlet" denen siyasi müessesenin oluşmasında önemli öncüller olduklarını ifade eder. İlk kent devletlerinin ortaya çıkışı ile de bu siyasi formlar varlıklarını devam ettirebilmek için nitel ve nicel değişime uğrayarak İmparatorluklara, Tanrı Devletlerine, Kral Devletlere ve Ulus Devletlere evrilirler (Bakınız Ağaoğulları, 1989.; 1991a.; 1991b.; 2006:). Dolayısıyla yaşadıkları dönemin devletlerini tanımlayan düşünürlerin, sözgelimi Eflatun'un (2010: 70) "İnsanlar, tek başına kendine yetmediği, birçok şeylere muhtaç olduğu için birbirlerini yardıma çağırırlar, bir oturma yerine birçok ortak ve yardımcı toplarlar. Bu topluluğa devlet denir" şeklindeki tanımı, çeşitli kurumlar ile örgütlenmiş modern devletleri açıklamaktan oldukça uzaktır. Bununla birlikte ilk devlet formları da günümüzün modern devlet tanımları açısından yeterli kriterlere haiz değildir.

Modern öncesi devletler ile bugünkü anlam ve şekli ile modern devletler arasında farklılıklar vardır. Durgun'a göre (2010: s.47), özellikle modern öncesi devletlerde ülke kavramı devlet içerisinde marjinal bir rol oynamakta, toplum yaşamında ise araçsal bir işlevi yerine getirmektedir. Söz gelimi Afrikalı kabileler, göç ederken yanlarına Tanrı'larını da alıp gitmektedirler. O topluluklara kimliklerini veren, diğer toplumlardan onları ayıran en önemli unsur Tanrı'larıdır, ülkenin ise bir önemi yoktur. Lowie, bütün toplumların bazı ortak "birincil" siyasal özelliklere sahip olduğunu ifade eder. İlkel toplumlarda örgütlü bir yönetim biçimine rastlanmayabilir, yine de bazı kişilerin yetkeleri grup tarafından kabul edilir. Dolayısıyla, en ilkel olanlarda bile "devlet tohumları" adını vermemiz gereken bir şey vardır. Önemli olan, devletin, bugün tanıdığımız kurumsal biçimi alana kadar, nasıl derece derece kendini ortaya koyduğunu gösterebilmektir (Abeles, 2012: 61). Gözler de (2009: 41-43); İbn-i Haldun'un "asabiyyet" duygusu ile açıkladığı yerleşik

¹ Aşkın devlet, devletçi eğilim (statist orientation); araçsal devlet, toplumsal eğilim (societal orientation) olarak da kullanılmaktadır. İlki devlet menfaatlerini, diğeri ise toplum menfaatlerini yaşamın merkezine koyan eğilimi ifade etmektedir.

² Devletlerin oluşumuna dair teoriler altı genel başlık altında -aile ve onun genişlemesi, kuvvet ve mücadele, biyolojik esaslar, ferdi akıl ve irade, iktisadi hadiseler ve kolektivitenin teşkilatlanması- toplanmıştır. (Bakınız Okandan, 1959)

düzene geçen bedevi toplulukların kurdukları devletleri esas alarak, Sümer-Babil-Asur'u ilk devletler olarak görmektedir. Tarihsel gelişim süreci içerisinde Modernite'nin dönüştürdüğü devlet ise kendinden öncekilerden büyük oranda ayrılmıştır. Modern devletler tarihini -Kral devlet ile örtüşmektedir- kimilerine göre, 1534 yılında İngiltere'nin Papa'ya bağlılığı reddederek, vergilerin kiliseye değil de Kral'a ödenmesi gerektiğini ilanıya, kimilerine göre de 1648'de Westphalia Barış Anlaşması ile başlatmak mümkündür. Modern devletler, mülkiyet sistemlerinin oluşturulması, ülke sınırlarının çizilmesi, maliye ve vergi politikalarının uygulanmaya başlanması, devletin sınırları dâhilindeki egemenliği ve uluslararası ortamdan bağımsızlığı gibi özellikler ile tasvir edilir. İlk örneklerine Batı'da rastlanan bu modern devletler gelişimlerini, Modernite'nin rasyonelliğine, özneye atfettiği öneme ve devlet egemenliğinin tatbik edilebilir hale getirilmesi için yarattığı imkânlarla borçludurlar.

Zamanın kristalleştirdiği bu farklılığa kuramsal düzeyde coğrafi farklılık da eklenmiştir. Machiavelli'yi modern devletin habercisi olarak gören Ağaoğulları'na göre (2006: 351-354); mutlak siyasal iktidara Jean Bodin'in "egemenlik" kavramını eklemesi ve Hobbes'un toplumsal sözleşme kurgusunu kullanarak halkı işin içine sokması ile modern devlete meşruiyet temeli sağlanmış, dışsal -Tanrı gibi devlet dışında bir kaynak- meşruiyet kaynağı içselleştirilmiştir. Ancak Batı'da kurulan modern devletlerin gelişimini açıklayan bu kuramlar, aynı dönemde Doğu kültürlerinde gelişen devletler için geçerli değildir. Bunun farkında olan Marx ve Engels doğudaki gelişimi Asya Tipi Üretim Tarzı ve Doğu Despotizmi ile Weber ise patrimoniyal nitelikler ile açıklamaya çalışmıştır (Kazancıgil, 2014: 199). Bu farklılıklar nedeniyle geçmişte yapılan devlet tanımları günümüz devletleri için nasıl yetersiz kalmakta ve modern devlet tanımlarından yola çıkılarak yapılacak geçmişe dönük yorumlar nasıl nesnellüğün dinamizmini göz ardı etmekte ise Batı orijinli modern devlet gelişim kuramları da diğerlerini açıklamakta eksik kalacaktır.

O halde yapılacak tanım veya tarif geçmişten günümüze uzanan bu olguların değişmeyen niteliklerine yönelmelidir. Kılıçbay'a göre (1997: 17); devlet olgusunun doğumunda, gelişiminde ve varoluşunda belirleyici unsur egemenliktir. Egemenlik bizzat devlete aittir zira onun tarafından kullanılmaktadır, egemenlik yok ise devlet de yoktur, egemen olunanlar olmadan devlet de olmaz. Devlete dair bu isabetli ifadeyi, hem Marx'ın "egemen sınıfın aracı" olarak nitelediği devlette, hem de Weber'in "zor kullanma tekeli" ile özdeşleştirdiği devlette görmek mümkündür. Neticede egemenlik merkeze konulduğunda, kurucu unsurlar açısından devleti, iktidar ve insan topluluğu ile modern devleti ise bunlara ilave olarak "sınırları belirli toprak parçası" ile tanımlamak mümkün görünmektedir. Devletlerin ortaya çıkışını sağlayan koşullar, egemenliğin meşruiyeti -toplumsal sözleşme olup olmadığı-, ülke sınırlarının ne zaman çizildiği, yazılı hukuk kurallarının varlığı, devletin tüzel kişilik olup olmadığı gibi konular zaman ve coğrafyaya bağlı olarak değişmektedir.

Dolayısıyla "Türk devlet geleneği"ne dair yapılacak bir çalışma; mevcut siyasal kültüre için iktidar-toplum ilişkilerinin niteliğine kaynaklık eden en eski

dönemlerden başlatılmalıdır. “Konargöçer devlet” olarak ifade edilen Hunlar-Göktürkler veya yerleşik düzene ilk geçen Uygurlar göz ardı edilerek yapılacak bir incelemenin eksik kalacağı değerlendirilmektedir.

2.Cumhuriyet Öncesi Türk “Devlet” Geleneği

Türklerin İslamiyet’i kabulünden sonra neden salt şer’i esaslara dayanan bir devlet kurmadıklarını anlamak, ilk Türk Devletlerinden başlayan bir değerlendirme olmaksızın mümkün değildir. Bu nedenle günümüz Türkiye Cumhuriyeti’nde mevcut olan devlet geleneğini açıklamak için eskiden kopuşlar kadar geçmişten gelen süreklilikler de göz önünde bulundurulmalıdır.

Durgun (2014: 15-17); modern öncesi dönemde her toplumun kendine ait bir evren tasavvuru, yani insanın varoluşunu açıklama teorisi olduğunu ifade etmiştir. Bu tasavvurlar o toplumun düşünce yapısını, kurumlarını, geleneklerini ve değerlerini yansıtır. Antik dönem evren tasavvurları çerçevesinde devletin kökenlerinin ve görevlerinin açıklanması da efsaneler aracılığıyla yapılmıştır -Üç İmparator, Romus ve Romulus gibi-. Dolayısıyla Türk devletlerinin yapısı ve devlete ilişkin düşünceleri hakkında Oğuz Kağan efsanesi önemli bilgi kaynağı olarak görülmektedir. Oğuz Kağan efsanesinde açık bir şekilde verilen Dünya devleti kurma isteği, evrende Tanrı’nın düzeni sağlaması ile dünyada Kağan’ın düzeni kurmakla görevlendirilmesinin paralelliklerini yansıtmaktadır. Orhun Yazıtları’na göre de³, devlet Kağan’a Tanrı’nın bir bağıdır ve toplumsal varoluş devlete bağlıdır. Bu yazıtlarda; Göktürk tarihindeki fetret devrini, Türk milletinin ölümü olarak vasıflandıran ve istiklalden mahrum herhangi bir topluluğu “ölmüş” kabul eden ifadeler mevcuttur. Örneğin Bilge Kağan devletsiz kalınan bir dönemde, “Bey olmağa layık oğlun kul, hatun olmağa layık kızın cariyeye” olduğundan yakınmaktadır (Kafesoğlu, 2011: 226). Devletsizliği kölelik ve cariyelik ile eşdeğer görmekte, toplumun haysiyetten yoksun bu durumdan kurtulmasının gerekliliğini vurgulamaktadır.

Toplumsal alanın en önemli bileşenlerinden din ile devlet ilişkisi incelendiğinde, devletin mevcudiyetinin önemi daha da belirgin hale gelmektedir. Hunların “Gök Dini”ne göre, başrahip devletin başı, yani Türk Kağanı idi ve devlet ile din işlerinin başkanlığı kendisinde toplanmıştı. Devlet başkanı aynı zamanda, Tanrının oğlu ve yeryüzündeki vekili de sayılırdı. Uygur Devleti’nin tabii olduğu Mani ve Buda dininde de -bu dinlerin diğer coğrafyalardaki uygulamalarından farklı olarak-, din devlete göre yeniden yorumlanmış, Uygur hakanının başrahip olması sağlanmıştır. Dolayısıyla hem Hunlar hem de Uygurlar dini, devletin varlık sebebini izah eden ve hükümdarın idaresine meşruiyet veren bir inanışlar sistemi olarak kullandılar (Özdemir, 2015: 23). Kısaca din, devletin güç ve mutlaklığının meşruiyet kaynağı haline geldi ve devletin Tanrı tarafından verildiğine duyulan inanç,

³ Bilge Kaan Anıtının doğu yönü şu ifadeler ile başlar “Ben Gök Tanrı gibi gökte yaratılmış Türk Bilge Kağanım... Gök Tanrısı beni ulusum için hükümdar kıldı”. (Anadol, Abbasova, 2002: 100; Avcioğlu, 1978: 748)

yazıtlarda Tanrı için “il berigme Tengri” yani “devlet veren Tanrı” ifadelerinin zaman zaman kullanılması şeklinde kendini gösterdi (Karakaş, 2002: 190).

Devletsiz bir toplumun varlığını sürdürmeyeceği fikri ise devleti doğal olarak bireyin, ailenin, akrabaların ve hatta milletin üstünde konumlandırır. Devlet varsa toplum vardır, devlet toplum düzeninin sağlanması için bir araç değildir, toplumun varoluşu ona bağlıdır. Devlet lehine olan bu olgu günümüzde “Raison d’état” olarak kavramsallaştırılmıştır. Türkçeye doğrudan çevirisi “Devlet aklı” olan bu kavram, literatürde hikmet-i hükümet olarak karşılık bulmuştur. Hikmet-i hükümet ise sözlükte, devlet lehinde siyasi akıl olarak tanımlanmakla birlikte, bu uğurda girilen gizli ve hukuksuz eylemlere atıf için de kullanılmaktadır (Oxford Dictionary, Erişim tarihi: 09.07.2015) -ki “derin devlet” anlayışını anımsatan bu vurgu konumuz dışındadır-. Bu yaklaşımda, devletin menfaatleri tüm çıkar türlerinin önündedir ve toplumun varlığını devam ettirmesi isteniyorsa devletin varlığını korumak zorunludur.

İlk Türk devletlerinin kuruluşundan itibaren toplumsal tasavvura yerleşen bu ilke devleti tüm ihtiyaçların üstünde bir varlık olarak değerlendirmiştir.⁴ Tabii devletin varlığını devam ettirmesi de törelere bağlılık ile ilişkilendirilmiştir. Kağan meşruluğunu, devleti töreye göre yönetmekten almaktaydı. “Devlet ve töre” iç içe geçmiş olgular idi. Kafesoğlu’na göre; Türk milleti devletini töresine göre kuruyordu. Töre geçmişten geliyor, geleceğe yön veriyordu. Devlet ile törenin eşdeğer olduğunu abidelerdeki şu cümleler açıklamaktadır “Ey Türk bodunu, devletini, töreni kim bozabilir” (Karakaş, 2002: 190). En önemli töresel değer olan “adalet” de bu yüzden mülk’ün, yani devletin temeli kabul edilmekte idi.

İslam dininin kabulü sonrasında da -Karahanlılar ve Selçuklu dönemlerinden itibaren- devlet, “muteber nesne” olma niteliğini devam ettirmiştir, Türk tarih ve kültürüne dair yazılmış başyapıtlardan Kutadgu Bilig’de Yusuf Has Hacib ve Siyasetname’de de Nizamülmülk “daha güçlü devlet”i tesis etmenin gerekliliklerini merkezi tema olarak belirlemişlerdir (Bakınız Akşin ve diğer, 2005). Mevcut meşruiyet temelleri, İslami ilkeler ile uyumlu hale getirilmeye çalışılmış, böylece salt şer’i düzenden farklı bazı uygulamalar oluşmuştur. Dünyevi iktidarın sahibi hükümdarın/padişahın meşruiyeti İslami anlayışla güçlendirilmiş, çatışma söz konusu olduğunda ise “Sezar’ın hakkı Sezar’a” verilmiştir. Dünyevi otorite ile ilahi otorite ayrımını vurgulayan Hıristiyanlık’taki Sezar ve Tanrı anlatısı, Osmanlı’da otorite ayrımı olarak değil fonksiyon dikkate alınarak yapılan bir ayrım şeklinde uygulanmıştır (Karpat, 2010: xiv). Bu açıdan bakıldığında İslamiyet’e geçiş eskiden bir kopuşu simgelemekle beraber, örfi sürekliliklere de içkindir.

⁴ “Devlet Ana” adlı eserinde Kemal Tahir, Anadolu insanının özlemlerinin merkezine, güçlü ve adaletli bir devlete duyulan özlemi koymuştur, çünkü Devlet yoksa toprak da yoktur. (Tahir, 2009: 432), Cemal Anadol da, tarihin her döneminde milletimize hâkim olan zihniyetin “güçlü devlet” isteği olduğunu vurgulamaktadır. (Anadol, Abbasova, 2002: 671)

Barkan'ın öncülük ettiği bir grup yazar, Osmanlı devlet ve toplum hayatındaki uygulamada şer'i mevzuattan çok dünyevi otorite tarafından konulan kuralların (örfi sultani), örf ve adet'in hâkim olduğunu, bu nedenle Osmanlı Devletine şer'i devlet demenin pek kolay olmadığını belirtirler. Devlet hayatını, toprak düzenini, idarenin kurum ve ilişkilerini tayin eden kanunnameler örfi hukuka dayanmaktadır (aktaran Ortaylı, 2014: 179). Berkes de, Osmanlı rejiminin en önemli yanının dinselikten çok geleneksellik olduğunu ifade eder. Gelenekselliğin ilk boyutu, düzendir, yani Tanrı tarafından ebed müddet -sonsuz ömürlü- oluşturulan "nizam-ı alem"dir⁵. Diğer boyutu ise, dinsel alan ile kaynaşmış olan siyasi ilke kanun-i kadim teorisi. Kadim olan kanunu kimin koyduğunun bilinmesine ihtiyaç yoktur. Bu kanunlar sultanların husule getirdikleri örfi kaidelerdir. Son ilkeye göre ise Tanrı, âlemin düzenini kurmakla kalmamış, o düzeni tutmak ve yürütmek için padişahı seçerek onu yeryüzünde kendisinin gölgesi, vekili, halifesi yapmıştır. Osmanlı padişahları peygamberlerin değil, İslami esaslardan farklı olarak Tanrı'nın halifesidirler ve bu hak, Osmanoğulları'nın en büyüğüne geçecek bir mirastır⁶.

Osmanlı'da devlet, din de dâhil olmak üzere her şeyin önündedir. Devlet gerekleri dini gereklerin önünde yer alırken; ikisi arasında bir çatışma çıkarsa, devlet tartışma dışı tutulur, dini gerekler devlet gereklerine göre yeniden yorumlanır. Örneğin, Fatih Kanunnamesinde yer alan meşhur kardeş katli ile ilgili hüküm, dinin ve geleneğin dışında sadece devlet aklıyla kavranabilir. Devlet akli rasyonalisttir, hedeflerini belirler ve uygun enstrümanlara müracaat eder (Heper, 2011: 340; Türköne, 1997: 47).

Osmanlı İmparatorluğu'nda devletin bu tartışmasız üstünlüğüne meydan okuma ise İslamiyet'ten değil Fransız ihtilali ile gelişen meşruiyetin halk egemenliğine dayandırılması esasından gelecektir. Egemenliğin kaynağı toplum mudur, yoksa devlet midir? Başka bir deyişle toplum yönelimli sözleşmeye dayalı araçsal devlet mi, yoksa devlet çıkarının toplumsal çıkarların da önünde olduğu devlet yönelimli hikmet-i hükümet (aşkın devlet) paradigması mı meşrudur?

Hocaoğlu, bu tartışmaların kökenini Kent devletlerine kadar götürür. Platon'un devletin iyiliği için toplumların entelektüel seçkinler tarafından yönetilmesini savunduğu, savunusunun "Politei" isimli eserindeki "filozof kral" düşüncesi ile örtüştüğünü; Protagoras'ın ise toplumun toplum için toplum tarafından yani demokrasi ile yönetilmesi gerekliliğini savunduğunu ifade eder (Hocaoğlu, 1997: 79). Burada ilk sorunsal en iyi yönetimin nasıl sağlanacağı olmakla birlikte, Platon'un en doğru kararların filozof kral tarafından alınabileceğini düşünmesi, bilge olduğu için toplum adına karar vermeye yetkili bir otoriyeyi -aşkın devleti- tercih ettiği imasını içerir. Protagoras'ın tercihi ise toplum yönelimli bir

⁵ Nizam-ı âlem, durağanlığın doğal sayıldığı, her şeyin yerli yerine oturduğu ve zaman içinde önemli bir işlev ve anlam değişikliğine uğramadığı anlayıştır. (Mağcupyan, 1997: 24)

⁶ Bu ilke İslami anlayış ile uyuşan bir yaklaşım değildir. İslamiyet'te halifeler peygamberin halifesidirler. (Berkes, 2014: 163)

yönetimin iyiliğini vurgulamaktadır. Modern dönemde, Hegel de bu ikileme değinmiş ve (sivil) toplumun “genel bencilliği”, devletin ise “genel özvericiliği” temsil ettiğini ifade etmiştir. Hegel’e göre “sivil toplum”; gerekli yasaların, herkese ruhu, zamanı ve mülkleri üzerinde özgürce tasarrufta bulunma imkânı tanıyan yasalar olduğu bir toplumdur ve böyle bir yaşam “topluluğun yitirilmesi” anlamına gelir. Bu nedenle, toplumun yitimine yol açabilecek tikel çıkarların üstünde ve ötesinde yer alan, evrenselliği ve mutlağı temsil edecek bir makam gereklidir. O da devlettir (Enriquez, 2004: 324,326). Toplum, bu nedenle hükümet üzerinde doğrudan denetim kurmamalı, toplumdan gelen istemler bir süzgeçten geçirilmelidir. Böylece devlet çıkarını zedeleyen talepler, toplumda hangi zümre ya da sınıftan gelirse gelsin tasfiye edilebilecektir (Heper, 2014: 247). Batı’da bu devlet yönelimli yaklaşım, şehir devletleri ile ahlaki temelde başlamış, Roma İmparatorluğu ile hukuki zemin kazanarak varlığını sürdürmüştür (Türkiye Diyanet Vakfı, 1994: s.234), daha sonra da ulus devletlerin kuruluş süreçlerinde, Kıta Avrupası geleneğinin -Fransız ve Alman devletleri- özünü oluşturmuştur. Toplum yönelimli yaklaşım ise modern dönemde genellikle Anglo-sakson gelenek -İngiltere- ile özdeşleştirilmektedir.

Bilindiği üzere, geleneksel Osmanlı devlet ve toplum görüşü her iki yaklaşımdan da bazı özellikleri ile ayrılmaktadır. Çünkü devlet toplumdan gelmez, ekonomik çıkar sınıflarının çıkar gereklerine dayanmaz, politik egemenlik toplumsal köklerden beslenmez, devlet toplumun üstüne Tanrı tarafından (gerçekte fetih ve güç yoluyla) dışarıdan oturtulur (Berkes, 2014: 164). Devlet-toplum hayatında kontratlara dayanan bir tür kurumlaşma söz konusu değildir (Ortaylı, 1997: 13). Ancak yeni Batı değerleri karşısında meşruiyet zemini zayıflayan İmparatorluk zamanla, bireysel hürriyetleri genişletmek, reaya yaklaşımını eşit vatandaşlık ile ikame etmek, halkın yönetime katılması için temsil mekanizması oluşturmak gibi toplumun devlet karşısında itibarını artıran bir yönetim tarzını kabul etmek zorunda kalmıştır. Bu gelişmeye rağmen, geçmişte Hakan ve Padişah şahsında cisimleşen “aşkın devlet” anlayışı değişmeyecek, sadece şahıs veya küçük bir grubun elinde bulunan bu olgu, taşıyıcı entelijensiyasını değiştirecektir.

18. yüzyıldan itibaren padişah, ulema, yeniçeri ve bürokratlar arasında mevcut güç dağılımı, Osmanlı bürokrasisi tarafından, yeniçerilere karşı padişahı kışkırtmak ve askerleri devreden çıkartmak suretiyle kendi lehine çevrilmiş, akabinde ise ulemanın ve padişahın dahi üstünde bir güç olarak belirmiştir (Mardin, 1991: 173). Böylece “aşkın devlet”, gücünün zirvesine ulaşan bürokrasinin kontrol aygıtı haline gelmiştir.

Bürokratların anlayışına göre, devlet onların varlık nedeni idi. Devlete büyük bir bağlılık içinde olmuşlar, devletin yaşatılması ve güçlendirilmesi onların tüm faaliyetlerinden en çok ilgi ve kaygı duydukları konu olmuştur. Başlangıçta vatanseverliği ilke edinen Osmanlı bürokratları, İmparatorluk gerilemeye başlayınca toplumu göz ardı etmeye başlamışlar ve kendi toplumlarını talan eden kimse durumuna gelmişlerdir. Osmanlı kullarının kendilerini nasıl gördüklerinden çok,

Avrupa'nın bakış açısı ile ilgilenmeye başlamışlar ve bunun sonucu olarak halka yabancılaşmışlardır (Turan, 2012: 144). Bu görevliler ile vergi yükü altında ezilen köylüler arasındaki ilişki, "doğu despotizmi" niteliğini gittikçe daha fazla gösterir olmuştur (Mardin, 2014: 122). Bürokrasinin himayesinde varlığını sürdüren aşkın devlet yaklaşımı, günümüzdeki "halka rağmen halk için" ifadesiyle özdeşleşir hale gelmiştir. Bununla birlikte, Trablusgarp ve Balkan Savaşları ile 1. Dünya Savaşı'nın yarattığı hayal kırıklıklarının da, devletin itibarının törpülenmesine büyük katkıda bulunduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Sonuçta İmparatorluğun çöküşü nedeniyle, bu yıkıma engel olamayan bürokrasi toplumsal alanda değerini yitirmiş, dolayısıyla aşkın devlet hamiliğini sürdürmesi de imkânsız hale gelmiştir.

3.Cumhuriyet Dönemi Türk "Devlet" Geleneği

Türk Siyasal Hayatı ile ilgili akademik çalışmalarda, İmparatorluk sonrası Türkiye Cumhuriyeti ile tamamen yeni bir düzen kurulduğuna dair mevcut olan yaygın kanaat kadar, Cumhuriyet'in kendinden önceki dönemden devraldığı süreklilikler de özellikle vurgulanmaktadır. Cumhuriyet'in ilanı ile birlikte yapılması planlanan değişimlerin boyutları elbette ki büyüktür, ancak yapısal değişimlerin boyutları ve hızları ne olursa olsun, bu değişimlerin, öznel tasavvurları ve davranışları aynı boyut ve hızda değiştirmesi mümkün değildir. Sözelimi bugün Dünya'nın en demokratik anayasası herhangi bir otoriter/totaliter ülkede yürürlüğe konulmuş olsa, o ülke yarına Dünya'nın en demokratik ülkesi olarak uyanmayacaktır. Eski Türk devletlerinden itibaren Türk Siyasal Hayatına sirayet etmiş "devlet geleneği" de aynı kapsamda siyasi birikimin sürekliliği olarak düşünülmektedir. Devlet aygıtındaki yapısal değişimler -halkın siyasal alana katılmasını mümkün kılan meşrutiyet ve cumhuriyet rejimlerine geçişler gibi- iktidar toplum ilişkilerine dair toplumda yaygın olan tasavvurları aynı oranda değiştirememiş ve yeni kurulan Cumhuriyet döneminde de hikmet-i hükümet geleneği direnç göstererek varlığını devam ettirebilmiştir.

Birinci Dünya Savaşı sonucunda yaşanan yabancı işgaline karşı mücadele, bürokrasi içerisinden ancak farklı figürler ile -özellikle de askeri bürokrasi ile- idare edilmiştir. Mücadelenin lideri Atatürk her ne kadar istifa etmiş de olsa, birlikte çalıştığı kişiler muvazzaf askerlerdir. Sakarya Savaşına kadar hiçbir resmi yetkisi olmadan yürüttüğü faaliyetlerde zaman zaman bu muvazzaf askerler ile sorunlar da yaşanmıştır -İzmir cephesi gibi-. Kurtuluş Savaşına katılan komutanların -özellikle Kazım Karabekir- bazıları ile yaşanan anlaşmazlıklar Atatürk'ü, devlet işlerini Büyük Millet Meclisi ile yürütmeye sevk etmiştir (Heper, 2014: 264).

Osmanlı İmparatorluğu son dönemlerinde askeri elitlerin devlet yönetimine artan ilgilerinin, Ordu içerisinde yarattığı olumsuz sonuçlar da dikkate alınarak, siyasetin askeri angajmandan arındırılması amaçlanmış, 1924 Anayasası ile açıkça Ordu sivil iktidara tabi kılınmış ve ordunun sessiz bir sadakat mevkiine çekilmesi sağlanmıştır (Lewis, 2009: 501). Mecliste temsil edilen askeri vekâlet ilga edilerek, asker şahıslara siyaset ve bürokrasi arasında nihai tercih yapmaları zorunluluğu getirilmiştir. Dolayısıyla Kurtuluş Savaşı ve sonrasında "aşkın devlet" geleneği

Meclis kontrolünde varlığını sürdürmüş, devlet menfaatlerinin korunması ve devlete dair kararların verilmesi tekeli Bürokrasi'den Meclis'e aktarılmıştır. Bu tekelin sürekliliği, Meclis üyelerinin bir kısmının eski bürokratlar olması nedeniyle kolaylıkla sağlanabilmiş, hatta farklı olarak, kullanılan yetkilerin meşruiyet zemininin seçim yolu ile edinilen vekâlet olması daha yoğun bir devlet yönelimli yaklaşımı mümkün kılmıştır.

Heper, Türk Siyasal Hayatında “devlet”in yerini incelediği eserinde “aşkın devlet”in; Cumhuriyetin kurulmasıyla 1923 yılından itibaren Cumhurbaşkanlığı müessesesinde geçici bir tedbir düşüncesiyle fonksiyonel olduğunu, 1930 yılından itibaren Hükümet'te⁷, 1960 yılından itibaren ise Osmanlı son dönemlerine benzer şekilde Bürokrasi'de (1960-1973 Yargı ağırlıklı, 1973-1982 Asker ağırlıklı) örgütlendiğini ifade etmektedir. 1973 yılından itibaren sivil bürokratik elit, Devlet karar mekanizmalarından dışlanmaya başlamış, askerin siyasi alanda etkisi artmıştır. 1982 Anayasası ile oluşturulmaya çalışılan yeni sistemde ise; kısmen Cumhurbaşkanlığı ve Ordu tekelinde tutulmak istenen “aşkın devlet”, kısmen de “araçsal devlet” nitelikleri hedeflenmiş, sivil bürokrasinin kontrol altına alınması için Devlet Denetleme Kurulu oluşturulmuş, Yüksek Öğrenim ve Yargı kurumlarına atanan askeri üyelerle bürokratik mekanizmanın takibi sağlanmıştır. Bu dönemde, “aşkın devlet” aynı 1923-1930 yılları arasında olduğu gibi geçici bir süre için kurgulanmıştır (Bakınız Heper, 2006). Yani toplum, siyasal olgunluk açısından doğru kararları alabilecek düzeye ulaşana kadar aşkın devlet geleneği sürdürülecek, anılan düzey yakalandığında ise araçsal devlet işlevsel hale getirilecektir. Fakat her iki dönemde de aşkın devletin gösterdiği direnç, daha açık bir ifadeyle taşıyıcı entelijansiyanın şartların olgunlaşmadığını düşünmesi, geçişi riskli bir siyasi tercih konumuna mahkûm etmiştir.

Heper'in, “aşkın devleti” 1973 yılından itibaren asker ağırlıklı bürokrasinin merkezinde görmesine karşın, askeri vesayetın 1960 darbesi ile fonksiyonel hale geldiği iddia edilebilirse de, 1961 Anayasası genel olarak, özgürlüklerin en geniş anlamda anayasal güvenceye kavuşturulduğu ilk kurucu yasa olarak görülür. Ayrıca yine bu anayasa vasıtasıyla, yasa yapımı açısından meclis iradesini kontrol aygıtı olarak “Anayasa Mahkemesi” kurulması, yargı ağırlıklı bir bürokrasinin hâkimiyetini doğrular niteliktedir. Her ne kadar 1971 yılından itibaren askeri bürokrasinin müdahalelerine ve ardından aşkın devlet geleneğinin yürütücüsü rolünü sahiplenmesine zemin hazırlayan Milli Güvenlik Kurulu gibi enstrümanlar da 1961 Anayasası ile dizayn edilmiş ise de, bu kurumun yetkilerinin sivil alanı kontrol edebilecek düzeyde genişletilmesi ve ek olarak askeri bürokrasinin sivil yarıdan

⁷ Atatürk'ün 1938 yılına kadar Türk siyasal hayatının en etkin aktörü olduğu genel kanısının aksine Karpaz da, 1930 yılına gelindiğinde CHP'nin TBMM'nin tüm denetimini eline aldığına, hatta zaman zaman Mustafa Kemal'e bile meydan okumaya başladığına değinmektedir (Karpaz, 2014: 37). CHP bu dönemlerde kurumsallaşmasını tamamlamış ve parti içerisinde örgütsel bir hiyerarşi oluşmuştur. Tek partili bir parti sistemi ile ülkenin yönetilmesi ise parti ile devletin özdeşleşmesini sağlamış ve partinin gücünü daha artırmıştır.

muafiyetini mümkün kılan Askeri Yüksek İdari Mahkemesi gibi kurumların oluşturulması 1971 anayasa değişiklikleri ile gerçekleştirilmiştir.

1982 Anayasasının yürürlüğe girmesinin üzerinden 34 yıl geçmiştir. Bugün, geçmişe oranla doğrudan demokratik veya katılımcı demokratik metotlar ile toplum, siyasal karar mekanizmalarına daha fazla dâhil edilmeye çalışılmaktadır. Ayrıca Cumhuriyet döneminin modern, laik, atomize birey/vatandaş idealinin vesayet çerçevesi olmaktan çıkarılarak geleneksel gruplara itibarlarının iade edildiği düşünülmekte ve her icraatın milli iradeye dayandığı ifade edilmektedir. Buna rağmen toplumsal yönelimli araçsal devlete geçiş projesinin hala gerçekleşmediğini ileri sürmek ve mevcut durumda bu yönde bir siyasi irade bulunmadığını da gözlemlemek mümkündür. Devletin bekasına, dış politikaya, ulusal güvenlik meselelerine ve kamu yönetimi politikalarına dair kararlar “devlet aklı” ile verilmeye devam edilmekte, devlet çıkarlarını biricik parametre olarak gören paradigma, bireysel ve toplumsal çıkarları önceleyen yaklaşımların üzerinde görülmektedir. “Aşkın devlet” ile ilgili en büyük değişiklik ise geçmişte olduğu gibi yine onun yapılandığı taşıyıcı entelijensiyada⁸ olmuştur.

1999 Avrupa Birliği Helsinki Zirvesinden Türkiye için çıkan tam üyeliğe adaylık kararı sonrasında, üyelik kriterlerinin yerine getirilmesine yönelik anayasal/yasal düzenlemeler ile başlayan, 2007 Cumhurbaşkanlığı seçimleri ile perçinlenen ve 2011 genel seçimleri öncesi askeri elitlerin istifalarıyla tamamlanan askerin siyasi alandan tecrit süreci, hükümetin aşkın devlet olgusunu sahiplenmesiyle sonuçlanmıştır. Dolayısıyla 1982 sonrasında aşkın devleti Cumhurbaşkanlığı, Ordu ikilisinin bünyesinden ayrılarak Cumhurbaşkanlığı, hükümet mekanizmasında yeniden konumlanmıştır.

Sonuç

Bilinen ilk formu Kent devleti olan devlet olgusu, zamanla varlığını devam ettirebilmek için nitel ve nicel değişime uğrayarak İmparatorluğa, Tanrı Devletine, Kral Devlete ve Ulus Devlete evrilmiştir. Meşruiyet kaynağı referans alınarak yapılan bu ayırım Kral -Modern- Devlete geçişte nesnel bazı farklılıklar ile daha da belirginleşmektedir. Modern devletlerin gelişimiyle feodal yapının gücünü yitirmesi, ticari faaliyetlerin yaygınlaşması, mülkiyet sistemlerinin oluşturulması, ülke sınırlarının çizilmesi, maliye ve vergi politikalarının uygulanmaya başlanması bu farklılıklardan ilk akla gelenlerdir. Bununla birlikte Batı ve Doğu uygarlıklarında devletlerin farklı dinamiklerden beslendiği de dikkate alındığında, geçmişten günümüze birbiriyle zaman ve mekân açısından farklılıklara sahip devlet türlerini

⁸ Kongar, Gökçe ve Mardin; Cumhuriyet tarihini bilindiği üzere farklı iki entelijensiyanın rekabeti veya tarihi -devletçi, seçkinci/geleneksel liberal; merkez/çevre rekabeti- üzerinden yorumlamışlardır. Her ne kadar bu elit grupları farklı görüşleri savunmakta ve özellikle geleneksel liberaller toplum yönelimli olduklarını “yeter artık söz milletin” gibi ifadeler ile ileri sürseler de, kendi iktidar dönemlerinde topluma dair bir kültürel süreklilik haline gelen “hikmet-i hükümet” geleneğini devam ettirmişlerdir. (Bakınız Kongar, 1998; Gökçe, 2007; Mardin, 1991)

tek bir tanım etrafında birleştirmek zordur. Ancak devletlerin doğumunda, gelişiminde ve varoluşunda belirleyici unsur olan egemenlik merkeze konulduğunda; kurucu unsurlar açısından devleti, iktidar ve insan topluluğuyla, modern devleti ise bunlara ilave olarak “sınırları belirli toprak parçası” ile tanımlamak mümkündür.

Günümüzde mevcut olan toplulukların çok az bir kısmının devleti olmasına karşın, Türklerin muhtelif devletlere sahip olması ve Türk toplumunun geçmişten günümüze varlığını mutlaka bir “devlet” kurarak sürdürmüş olması, Türk Siyasal Hayatında devletin diğer topluluklara nazaran daha önemli bir olgu olduğunu açıklamaktadır. İlk Türk devletlerinde “devlet” Kağan’a Tanrı’nın bir bağışdır ve toplumsal varoluş devlete bağlıdır. Bu yaklaşımda, devletin menfaatleri tüm çıkar türlerinin önündedir ve devletin verdiği karar, varlığın sürdürülmesine ilişkin en doğru karardır.

“Hikmet-i Hükümet” veya “aşkın devlet” olarak kavramsallaştırılan bu gelenek İslamiyet’in kabulünden sonra ve hatta Hilafet makamının da temsil edildiği Osmanlı İmparatorluğu döneminde de devam ettirilmiştir. Devlet gerekleri dini gereklerin önünde yer alırken; ikisi arasında bir çatışma çıkarsa, dini gerekler devlet gereklerine göre yeniden yorumlanmıştır. Osmanlı İmparatorluğunda Devletin bu tartışmasız üstünlüğüne meydan okuma ise İslamiyet’ten değil Fransız ihtilali ile gelişen halk egemenliği ilkesinden gelmiştir.

Yeni Batı değerleri karşısında meşruiyet zemini zayıflayan İmparatorluk tarafından çeşitli toplumsal yönelimli tedbirler alınmasına rağmen, geçmişte Hakan veya Padişah şahsında cisimleşmiş olan “aşkın devlet” anlayışı değişmemiş, sadece taşıyıcı entelijensiyasını değiştirerek bürokrasinin kontrol aygıtı haline gelmiştir. Kurtuluş Savaşı döneminde ise “aşkın devlet” geleneği Meclis kontrolünde varlığını sürdürmüş, devlet menfaatlerinin korunması ve devlete dair kararların verilmesi tekeli Bürokrasi’den Meclis’e aktarılmıştır. Daha sonra sırasıyla Cumhurbaşkanlığı müessesesi, Hükümet, Bürokrasi (1960-1973 Yargı ağırlıklı, 1973-1982 Asker ağırlıklı), Cumhurbaşkanlığı ve askeri bürokrasi ikilisi bu yaklaşımın savunucusu ve kullanıcıları olmuştur.

Günümüzde ise 1982 Anayasasının geçici ılımlı aşkın devletinden araçsal devlete geçiş projesinin hala gerçekleşmediğini gözlemlemek mümkündür. Devletin bekasına, dış politikaya, ulusal güvenlik meselelerine ve kamu yönetimi politikalarına dair kararlar “devlet aklı” ile verilmeye devam edilmektedir. Aşkın devleti temsil eden kurumlar hala şartların olgunlaşmadığını düşünmekte ve geçişi riskli bir siyasi tercih olarak görmektedir. “Aşkın devlet” ile ilgili en büyük değişiklik ise geçmişte olduğu gibi yine onun yapılandığı taşıyıcı entelijensiyada olmaktadır. Son olarak 1982 sonrasının aşkın devleti Cumhurbaşkanlığı, Ordu ikilisinin bünyesinden ayrılarak Cumhurbaşkanlığı ve hükümet mekanizmasında yeniden konumlanmıştır.

Görüldüğü gibi, Osmanlı İmparatorluğunun çöküşü sonrası Türkiye Cumhuriyeti ile yeni bir düzen kurulduğu genel geçer bir kabul olmakla birlikte,

Cumhuriyetin aynı zamanda kendinden önceki dönemlerden devraldığı bazı süreklilikler üzerine inşa edildiği de yadsınmaması gereken gerçeklerden biridir. Bu açıdan bakıldığında; Türk Siyasal Hayatına sirayet etmiş olan devlet ve hikmet-i hükümet geleneği, yani devletin önem açısından üstün konumu, kurumlarıyla görünür olan devletten daha fazlasını ifade ettiği ve devletin yüce menfaatlerinin korunması gerekliliği, ilk Türk devletlerinden itibaren günümüze intikal eden bakiyenin siyasi birikimi içinde yer almaktadır. Özü sabit kalmakla birlikte bu yaklaşımın, değişen güç dengeleri ile uyumlu olarak konumunu değiştirdiği ve bu sayede siyasal kültürümüzün dirençli bir niteliği haline geldiği düşünülmektedir.

KAYNAKÇA

Abeles, M. (2012). *Devletin Antropolojisi*, (çev. Nazlı Ökten), Ankara: Dipnot Yayınları.

Ağaoğulları, M. A. (1989). *Kent devletinden imparatorluğa*. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.

Ağaoğulları, M. A. (1991). *İmparatorluktan tanrı devletine*. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.

Ağaoğulları, M. A. (1991). *Tanrı devletinden kral devlete*. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.

Ağaoğulları, M. A. (2006). *Ulus devlet ve halkın egemenliği*. Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.

Akşin, S. ve diğerleri (2005). *Türk tarihi 1: osmanlı devletine kadar türkler*. İstanbul: Cem Yayınevi.

Aliefendioğlu, Y. (2001). Hukuk, hukukun üstünlüğü, hukuk devleti. *Ankara Barosu Dergisi*, no.:2, s.29-68.

Anadol, C., Abbasova, F. (2002). *Türk kültür ve medeniyeti*. 2.Baskı, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.

Avcıoğlu, D. (1978). *Türklerin tarihi: ikinci kitap*. İstanbul: Tekin Yayınevi.

Barkan, Ö.L. (1945). Osmanlı imparatorluğu teşkilat ve müesseselerinin şer'iliği meselesi. *İstanbul Üniversitesi Huk.Fak. Mecmuası*, c.11, s.3-4, aktaran Ortaylı, İ. (2014). Osmanlı devletinde laiklik hareketleri üzerine, *türk siyasal hayatı: türkiye'de politik değişim ve modernleşme*. (edi. Ersin Kalaycıoğlu, Ali Yaşar Sarıbay), 5.Basım, Ankara: Sentez Yayıncılık. s.175-188.

Berkes, N. (2014). Türkiye'de çağdaşlaşma olgusu, *türk siyasal hayatı: türkiye'de politik değişim ve modernleşme*. (edi. Ersin Kalaycıoğlu, Ali Yaşar Sarıbay), 5.Basım, Ankara: Sentez Yayıncılık. s.149-173.

Durgun, Ş. (2010). Modern devlet olmanın zorunlu koşulu ulus devlet midir?, *modernleşme ve siyaset*. (edi. Şenol Durgun), Ankara: Binyıl Yayıncılık.

- Durgun, Ş. (2014). Türk yönetim kültüründe devlet anlayışı, *ulus inşası ve milliyetçilik*. edi. Şenol Durgun, Ankara: Binyıl Yayıncılık.
- Eflatun, (2010). *Devlet*. İstanbul: Karanfil Yayınları.
- Enriquez, E. (2004). *Sürüden devlete: toplumsal bağ üzerine psikanalitik deneme*. (çev. Nilgün Tatal), İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Gökçe, B. (2007). *Türkiye'nin toplumsal yapısı ve toplumsal kurumları*. 3. Baskı, Ankara: Savaş Yayınları.
- Gözler, K. (2009). *Devletin genel teorisi*. 2.Baskı, Bursa: Ekin Basım Yayın.
- Heper, M. (2006). *Türkiye'de devlet geleneği*. Ankara: Doğu Batı Yayıncılık.
- Heper, M. (2011). *Türk siyasal hayatı; tarihsel, kuramsal ve karşılaştırmalı açıdan*. (çev. Kadriye Göksel), İstanbul: Doğan Egmont Yayıncılık.
- Heper, M. (2014). Atatürk'te devlet düşüncesi, *türk siyasal hayatı: türkiye'de politik değişim ve modernleşme*. (edi. Ersin Kalaycıoğlu, Ali Yaşar Sarıbay), 5.Basım, Ankara: Sentez Yayıncılık. s.245-275.
- Hocaoğlu, D. (1997). Düşük şiddetli devrim. *Doğu Batı Dergisi*, c.1, s.1, s.73-88.
- Kafesoğlu, İ. (2011). *Türk milli kültürü*. 33.Basım, Ankara: Ötüken Neşriyat.
- Karakaş, S. (2002). İlk ve orta zamanlarda türklerde devlet: devlet, ülke ve millet fikri, *türkler*. (edi. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), 5.cilt, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Karpat, K. H. (2010). *İslamın siyasallaşması*. 4.Baskı, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Karpat, K. H. (2014). *Türk siyasi tarihi: siyasal sistemin evrimi*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Kazancıgil, A. (2014). Türkiye'de modern devletin oluşumu ve kemalizm, *türk siyasal hayatı: türkiye'de politik değişim ve modernleşme*. (edi. Ersin Kalaycıoğlu, Ali Yaşar Sarıbay), 5.Basım, Ankara: Sentez Yayıncılık. s.191-212.
- Kılıçbay, M. A. (1997). Devletin yeniden yapılanması. *Doğu Batı Dergisi*, c.1, s.1, s.17-22.
- Kongar, E. (1998). *21. yüzyılda türkiye*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Lewis, B. (2009). *Modern türkiye'nin doğuşu*. 3.Baskı, (çev.Boğaç Babür Turna), Ankara: Arkadaş Yayınevi.
- Mahçupyan, E. (1997). Devlet, liberalizm ve kapitalizm. *Doğu Batı*, c.1, s.1, s.23-30.
- Mardin, Ş. (1991). *Türk modernleşmesi*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Okandan, R. G. (1959). *Umumi amme hukuku dersleri*. 2.Basım, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- Ortaylı, İ. (1997). Devlet'e nasıl bakmalı. *Doğu Batı*, c.1, s.1, s.11-16.

Yavuz ÇİLLİLER

Oxford Dictionary, <http://www.oxforddictionaries.com/definition/english/raison-d'%C3%A9tat>, (Erişim tarihi 09.07.2015)

Özdemir, M. N. (2015). Devlet notları. *Düşünce Dergisi*, sayı:3

Sancar, M. (2004). *“Devlet akı” kısıcında hukuk devleti*. İstanbul: İletişim Yayıncılık.

Tahir, K. (2009). *Devlet ana*. 7.Baskı, İstanbul: İthaki Yayınları.

Turan, İ. (2012). Türk bürokrasisinde süreklilik ve değişim: kemalist dönem ve sonrası, *türkiye’de kamu yönetimi*. (der.Burhan Aykaç, Şenol Durgun, Hüseyin Yayman), Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık. s.139-164.

Türkiye Diyanet Vakfı (1994). Devlet. *İslam Ansiklopedisi*, cilt 9, İstanbul.

Türköne, M. (1997). Derin devlet. *Doğu Batı Dergisi*, c.1, s.1, s.45-54.